

ХИБРИДНОСТТА КАТО ГРАМАТИЧНО ЯВЛЕНИЕ В БЪЛГАРСКИЯ, РУСКИЯ И ПОЛСКИЯ ЕЗИК

Моника Динева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Настоящата статия е свързана с въпросом за облик, характер и проявление на граматическата категория род в отделните части на речта. Тя е ориентирана за изучаване на взаимовлиянията, при които възникват форми, наречени в работата хибридни. Обект на изследването – три славянски езика (български, руски и полски), представляващи представители на три подгрупи (соответствено южнославянска, източнославянска и западнославянска) в рамките на славянската езикова общност.

This paper studies the problem of the form, character and manifestation of gender as a grammatical category in various parts of speech. It's concerned with their influence upon each other resulting in new forms called hybrid forms. The object of research are three Slavic languages – Bulgarian, Russian, and Polish – as representatives of three subgroups (South Slavic, East Slavic and West Slavic) in the Slavic language community.

ПОНЯТИЕТО ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРИЯ – ТЪЛКУВАНЕ И УПОТРЕБА В СЪВРЕМЕНОТО ЕЗИКОЗНАНИЕ

Най-съществената лингвистична проблем, свързан с анализа на граматичните явления и съотношението между плана на изразяване и плана на съдържание, е въпросът за същността, характера и инвентара на граматичните категории, чието изясняване е вълнувало езиковеди от цял свят (още от натуралистичното разбиране за езика на А. Шлайхер до възгледите на структуралисти като Р. Якобсон, Вл. Скаличка или Е. Сапир). Днес в различните лингвистични описания също се срещат противоречиви определения за това понятие. В руското езикознание огромна заслуга в разрешаването на подобни въпроси имат учените Ян Бодуен де Куртене, Ал. А. Потебня, Л. В. Щчерба, Л. С. Бархударов, А. В. Исаченко и мн. др.

Обикновено с понятието *категория* се означава „вид класификационна гледна точка (някакъв определен критерий) или голяма група, клас от еднородни явления, обединени от общ признак“ (Докулил 1967: 3). Най-общо категориите са отражение на най-съществените страни на действителността, както и на техните взаимовръзки, т.е. системата от категории не се разбира като абсолютна и затворена, а термините *единица*, *клас*, *категория* са относителни, но не се самоизключват. Не е възможно да има пълно логическо съответствие между външните категории от действителността и граматичните категории, с които ги означаваме на равнището на езика. Естественният пол например реално съществува в заобикалящата ни среда, но езикът невинаги е способен да го отрази с еквивалентни термини. Затова категорията род не се основава единствено на естественото разделение на половете в природата, тя по-скоро е факт от езиковата техника.

В езикознанието граматичната категория се разбира като част от общо родово понятие, обединяващо няколко граматични величини като видови понятия с еднородно съдържание (Вандриес 1968, Звегинцев 1962, Стоянов 1993, Куцаров 1998 и др.), други автори стесняват понятието, разграничавайки например категорията *първо лице, единствено число, родителен падеж, свършен вид* и пр. (Голомб, Хайнц, Полянски 1968), което за опонентите им е само разновидност или субкатегория на основните граматични категории лице, число, падеж, вид на глагола и т.н. (Андрейчин 1953). Противоречията в отделните възгледи произтичат от това, дали за граматични категории да се признават само общите диференциални признаци на езиковите класове, или и самите езикови класове и единици, дали да се разбират в абсолютния им смисъл, или релативно (за означаване например на такива единици като думата и нейните класове, каквито всъщност са частите на речта). Според акад. В. В. Виноградов, продължител на идеите на Ал. А. Потебня и Л. В. Щерба, съществуването на всяка граматична категория се обуславя от тясната връзка между нейния смисъл и всичките ѝ формални параметри, а съществен момент за изясняването на нейната същност е разбирането на понятията като дума, форма, словоформа в граматичен аспект като част от учението за цялостния строеж на езика (Виноградов 1972: 33).

Максимално точното определение на термина *граматична категория* го отнася към най-общите понятия в граматиката (време, падеж, наклонение и т.н.), но от гледна точка на формалната логика би могло единици като *множествено число, мъжки род, субстантив* и т.н. също да бъдат наречени граматична категория независимо от това, дали една такава субкатегория се проявява като единство от противопоставени форми, или съществува само в една-единствена форма (например категорията мъжки род на съществителните имена, който в още по-тесен смисъл е съставен от мъжколичен и немъжколичен род). В лингвистиката единиците и класовете в граматичния строеж на езика се разглеждат като единство от форми и значения – дори анализът да е насочен към единия план, винаги се има предвид и другият. Следователно граматичната категория може да се определи от гледна точка на значението, като се отчита и неговото формално изразяване – да се отнася едновременно към плана на съдържание и плана на изразяване.

ГРАМАТИЧНАТА КОНЦЕПЦИЯ НА ПРЕДСТАВИТЕЛИТЕ НА КАЗАНСКАТА ЛИНГВИСТИЧНА ШКОЛА – ПРЕДПОСТАВКА ЗА ТЕОРЕТИЧНАТА ОРИЕНТАЦИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Когато в езикознанието се говори за различни концепции, трябва да се има предвид, че те не се взаимоизключват или отхвърлят изцяло. Напротив, всяка теория идва като следствие от предхождащата я, за да я обогати и доразвие. Не става въпрос за механична смяна на идеи, а за приемственост между тях, предполагаща взаимното им наслаждане и преплитане, защото стремежът на всяка теория е подчинен на една цел – достигане до истинното познание за същността на изследвания обект независимо към коя

област на науката принадлежи той. Езикът, като абстрактна система от подсистеми, е „най-трудният обект за наблюдение, защото не може да се види, не може да се чуе, следователно трудно се превръща в предмет на описание, за да получи адекватно обяснение. Факт е, че в езикознанието съществуват над 60 определения за това понятие. От тази гледна точка трудно може да се приеме широко известното и почти общоприето твърдение на Пражката школа, че езикът е изграден по схемата *център – периферия*. В езика няма второстепенни неща, всичко представено в него е важно и съществено, защото е част от системата му. Още повече, че всички нови процеси, започващи в езика, идват най-вече от периферията му“ (Димитрова 2005: 5). Настоящата работа се придържа концептуално към лингвистичните обосновки и изводи, направени от Ян Бодуен де Куртене, основателя на Казанската лингвистична школа, който още през 1870 г. формулира двойствеността на лингвистиката, оформена терминологично като „външна“ и „вътрешна“ история на езика. Идеите му оказват силно влияние върху научните възгледи на учени от школите в Санкт-Петербург и Москва. В българската езиковедска наука едва по-късно проблемите на българския език се разглеждат в съпоставителен план с другите славянски и индоевропейски езици от учени като Ст. Младенов, Ст. Романски и техните ученици, които създават предпоставките за по-нататъшното системно описание на езика.

Настоящият труд следва традициите на руската лингвистична школа, която впрочем се оформя теоретично под влияние на западноевропейското езикознание и езиковата концепция на изтъкнати учени като **В. Хумболт**, **Х. Щайнтал**, **В. Вундт**, **Х. Шухард** и много други. Не се пренебрегват възгледите и на други големи изследователи, доколкото имат отношение към разглежданите проблеми (О. Йесперсен, Ж. Вандриес, Е. Сапир и др.), а що се отнася до полската езиковедска традиция, работата се позовава на отделни трудове от А. Хайнц, К. Полянски, Й. Курилович, Зд. Щибер, В. Дорошевски, З. Салони, М. Куцала, както и на традиционните изследвания по граматика в трите езика.

Много е важно да се подчертае, че когато в системата на езика нещо се случва един път, значи то вече е част от тази система. При разглеждането на отделните категории и части на речта в работата изхождаме от убеждението, че всеки езиков елемент е от значение за системата, която изгражда. Още повече, че границите между отделните категории или класове думи не са абсолютни, а могат да бъдат лабилни. Оттук обаче е възможно да възникнат противоречия по въпроса за класификацията, значението, функциите на граматичните категории и критериите за тяхното описание. В повечето лингвистични постановки се говори за морфологични (също в тесен и широк смисъл на думата) и синтактични категории, а характерът им се определя според начините на изразяване (дали се проявяват като противопоставяне на две, или повече субкатегории или въобще не се проявяват като такъв вид противопоставяне) и според значението им (в съдържателен план).

Във философско-лингвистичен аспект *категиорите* са особен вид изображение на действителността в съзнанието на човека, така че всяко съдържание и форма са реално съществуващи и взаимозависими. По същия начин езикът е структурно изграден от елементи, които се обединяват и развиват, спомагайки за общата еволюция на езика. Може да се каже, че границите между отделните категории представляват плавен преход от едно състояние към друго. Историята на всеки език е доказала, че някои категории могат да преминават от експлицитен към имплицитен вариант (т. нар. процес на десемантизация), да се стесняват или да бъдат заличени. Ярък пример в това отношение е предметът на изследване в настоящата работа – граматичната категория *род*, която морфологично е изчезнала в английския и арменския например (запазена е на семантично равнище, срвн. *he – goat, she – goat*), в романските и балтийските езици първоначалните три рода са сведени до два – мъжки и женски, а отслабването и редуцирането на средния род е характерно за много индоевропейски езици.

Понятието хибридна граматична категория – основен компонент в теорията за хибридният статус на славянските езици

В процеса на еволюцията на мисленето и езика неизбежно настъпват промени, отразяващи както закономерностите, така и отклоненията в строежа на езиковата система (т. нар. асистемност, която някои от формите проявяват спрямо системата, към която принадлежат). Подобни граматични форми, които се открояват в различните езикови зони като междинни, неустойчиви категории в рамките на определена граматична категория (напр. категориите *среден род* и *одушевеност* на съществителните имена, винително-родителните форми на съществителните имена и др.) или част на речта, заимствала граматичните си свойства от други части на речта (напр. субстантивирани прилагателни имена, лексикализирани наречия, причастия и др.), се наричат в настоящата работа *хибридни*.

Терминът *хибрид* (от лат. hybrid) в биологията означава животински или растителен организъм, произлязъл от кръстосване на различни видове, породи, сортове и т.н. Хибридизацията като съзнателно използвано средство в човешката дейност е позната още от древността (древните вавилонци например кръстосвали палмите, за да избегнат безплодието им), а като метод за научни изследвания хибридизацията започва да се използва още от XVI–II век в ботаниката, по-късно навлиза активно и в генетиката, благодарение на която се изучават процесите на унаследяването и изменчивостта на видовете (по-подробно вж. Попов, Ирикова 2003: 3–6).

В лингвистичните описания терминът *хибрид* е приложим към граматични форми, възникнали в резултат на взаимно влияние, при което те се проявяват като двойствени и нетипични за езика, и е въведен от големия руски учен славист, прекия ученик на Л. В. Щерба и А. А. Шахматов, **акад. Виктор В. Виноградов**, който задълбочено преосмисля системата на отделните категории и частите на речта в труда си *Русский язык. Грамматическое учение о слове* (I изд. от 1947, II преработено изд. от 1972 с

допълнения, III изд. от 2001). Понятието *хибридна граматична категория* се отнася именно към онези прояви на асистемност в рамките на една езикова система, които определят дадени категории или думи като принадлежащи едновременно на две или повече категории или класове думи, намиращи се в органично единство и получаващи своеобразни обозначения в речта (двуродови съществителни имена, съществителни имена от общ род, асиметричност в парадигмата на съществителните, оттам и на прилагателните, които се съгласуват с тях в рамките на категорията падеж по признака екзистенциалност ~ предметност и др.).

Смятаме, че има основания за признаването на типологичния статус на хибридността в разглежданите, а и в други славянски езици, като изхождаме от факта, че в лингвистиката подобни явления отдавна са забелязани, но само частично описани. Различия може да се появят в областта на терминологичния код, задаващ параметрите на тези явления. Не е необичаен фактът едни и същи изменения да биват наричани по различен начин особено когато се обсъждат езикови промени. Дали дадена лексема ще бъде определена като омоним, омограф, или ще се говори за хомолексемни/ хетеролексемни двойки и т.н., е въпрос на субективното виждане на отделния изследовател. Граматичната теория на В. В. Виноградов за езиковата *хибридност* засяга следните положения:

- разглеждат се такива граматични категории, които за определена част на речта са междинни, многозначни – родът на съществителните имена и особено средният род, безличните форми, възникнали от страдателни причастия, прилагателни имена, наречия, изразяващи състояние, положение и съвпадащи със съответните форми на средния род и др.³;
- части на речта, заимствали граматичните свойства на други части на речта (характерно е почти за всички, особено за именните части на речта).

В. В. Виноградов обръща специално внимание на хибридните в граматично отношение типове наречия, смесени предложно-наречни и съюзно-наречни конструкции, причастия, деепричастия, типове думи с модални особености и т.н., при анализа на които се стига до логичния извод за хибридността като вид нарушение в стройността на езиковата система. „Тя е продукт на еволюцията на езика и на престрояването на езиковата система в диахронен план“ (Димитрова 2001: 24). В. В. Виноградов учи, че структурата на думата отразява различните видове отношения между граматиката и лексиката в езика (Виноградов 1972: 18). Думата е творчески акт на мисълта – тя не е просто звуков комплекс с определено граматично и лексикално значение, а съдържа в себе си и субективната представа на отделния индивид за света. В този смисъл общоизвестното твърдение на Н. Д. Арутюнова, че семантиката е по-силна от граматиката, е напълно основателно.

³ За тях В. В. Виноградов въвежда термина *категория за състоянието*.

Наблюдения над съвременния статус на граматичната категория род в българския, руския и полския език

В лингвистиката родът се счита за категория с особена специфика, защото за разлика от други граматични категории, отнасящи се към словоформите, тя има отношение към лексемите (цялата съвкупност от словоформи). Затова по род се противопоставят не формите на една дума, а цели думи. Българското езикознание възприема постановката, че родът е морфологична (флексивна) категория при прилагателните, числителните и местоименията, а лексикално-граматична (класифицираща) при съществителните имена (Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1998: 370). В граматичната литература се смята, че съдържанието на категорията род не се свързва със семантичното – онова, което е общо за всички разновидности на дадено явление, а се основава на съгласувателния принцип, според формалните показатели (както е при прилагателните имена например). Свообразието на формите на категорията род обаче се дължи именно на съчетанието на две съществено различни една от друга групи в нейната структура – синтактично-морфологична, която няма нищо общо с категориалната семантика на предметите (от типа *прозорец – маса – село*), и семантично-морфологична в зависимост от значението на лексемите и според биологичния пол на означените обекти (от типа *учител – учителка, лъв – лъвица*). Семантичните и асемантичните признаци на рода би трябвало да се разбират като специфични елементи от единна родова структура.

За славянските езици в групирането на наименованията по класове е характерно съчетаване на признаците одушевеност ~ неодушевеност; личност ~ неличност; наличие ~ отсъствие на съотношението с биологичния пол (по-подробно вж: Карпинская 1966: 75).

Отгук възниква въпросът за съответствието между наличието и качеството на признаците на пола на обектите от действителността и елементарните значения на граматичния род, който притежават съществителните имена. Принадлежността на даден обект към определен пол включва и неговата семантична характеристика, т.е. описва се по диференциални признаци. В древността разпределението на имената по родове е трябвало да отразява спецификата на общественото устройство, неговите религиозни вярвания и политически възгледи. Затова проблемът за произхода на категорията род е засягал повече философския, отколкото лингвистичния аспект на категорията и вниманието естествено е било насочено предимно към семантиката на пола (оттам и на рода), а не е било ориентирано към формалното му изразяване в езика.

В съвременната лингвистика съществуват три основни критерия за разпределението на имената по родове: *семантичен*, *морфологичен* и *синтактичен*, като те са важни за отразяването на дадена категория в езика и на лексикално, и на граматично равнище.

В индоевропейските и конкретно в славянските езици категорията род е безусловно граматична, доколкото съществуват формални начини за нейното изразяване, като граматичните признаци (семантичен, морфологи-

чен, синтактичен) трябва да се разглеждат в единство, а не поотделно, за да може да се построи триродовият модел.

Морфологичните, както и семантичните показатели на рода за славянския тип езици не са еднозначни. По принцип словоизменителната морфема **-а** е морфологичен показател за женски род (*жена, стена* и т.н.), но съществува значителна група имена със същия показател, принадлежащи към мъжкия род или общи за мъжкия и женския род. Обикновено това са в по-голямата си част архаизми (славянизми), назоваващи лица от мъжки пол: *войвода, велможа, съдия, старейшина, владика, предтеча, юноша* и др. Друга немалка група от експресивни имена с емоционално-оценъчен характер, назоваващи лица и от двата пола с морфологичен показател **-а**, са някои чуждици или причастни и отглаголни форми: бълг. *будала, скръндза, стипца* и др.; рус. *мымра, пустомеля, неряха* и др.; пол. *ciara, wiercipięta, sierota, niezdara* и др. От друга страна, съществителни с морфологичен показател за мъжки род могат да назовават лица от женски пол (към тази група спадат повечето наименования на професии, титли, занятия и длъжности): *учен, професор, биолог, инженер, хирург, дипломат, депутат* и т.н., макар че и в трите езика за някои от професиите се е наложила употребата на паралелните форми за женски род, образувани с помощта на наставките **-ка, -ичка, -ица, -иша, -иха** (бълг. *учителка, лекарка*; рус. *учительница, врачиха*; пол. *nauczycielka, lekarka* и др.), а с някои от формите умишлено се подчертава пренебрежителното отношение на говорещия към означаваното лице, считат се за обидни и неуважителни (бълг. *филоложка, химичка*; рус. *докторша, професорша*; пол. *profesorka, promotorka* и др.) В съвременното състояние на трите езика и особено в българския език през последните години се забелязва силна тенденция към предпочитането на формите с морфологичен показател за мъжки род, дори при професии като *учител, лекар* и др. вместо *учителка, лекарка* (срвн. *колега – колежка, директор – директорка, писател – писателка*).

Известен е фактът, че за най-разпространените домашни животни има различни названия за мъжкия и женския вид: *коза – козел, овца – овен* и т.н. (примерите за руския и полския език са аналогични: *коза – козёл, овца – баран; koza – kozioł, owca – baran*). Когато обаче половите различия между животните нямат особено практическо значение за всекидневната употреба, съществува обикновено една обща дума, назоваваща и мъжкото, и женското животно: бълг. *маймуна, лястовица, мравка* (от ж. р.); *пингвин, тюлен, морж* и др. (от м. р.); рус. *мышь, крыса, обезьяна* (от ж. р.); *носорог, бегемот, тюлень* и др. (от м. р.); пол. *mysz, żaba, małpa* (от ж. р.); *nosorożec, hipopotam, jastrząb* и др. (от м. р.). Освен това при някои групи наименования в руския и полския език (поради наличието на падежна система) могат да отсъстват външните признаци на категориите падеж и число (срв. рус. *какаду, губоно, папу*; пол. *kakadu, atelier, atu* са несклоняеми). От гледна точка на типологичното подреждане на имената по класове е интересно да се види, че в руския език всички несклоняеми съществителни, назоваващи живи същества, са от мъжки род (*какаду, шимпанзе,*

гну), названията на вестници и реки са от женски род (в съответствие с родовата принадлежност на общото понятие – *река, газета*), названията на градове (ако не съответстват на морфологичните норми в езика) са от мъжки род (*Токио, Монако, Чикаго*). В полския език несклоняемите названия на животни (от типа *kakadu, zebu*) са от ср. р., а наименованията на градове и реки принадлежат към общия род на изходната дума, т.е. *miasto – Токио, Монако, Delhi* (ср. р.), но и в зависимост от морфологичния показател (*Dunaj – м. р.*), думите от чужд произход също спадат към средния род (от типа *menu, kakao*). Така е и в българския език – *меню, жури, джамбуре* и др., като рядко имената на градове (предимно в разговорната реч) се отнасят към категорията на средния род: *Русе е красив град* (м. р.), но *Омръзна ми вече това Русе* (ср. р.).⁴

Основни принципи и закономерности в групирането на наименованията по родове

В действителност логиката не може непосредствено да обясни защо думи като *град, таван, прозорец* са от мъжки род; *маса, стена, песен* – от женски, а *село, море, слънце* – от среден род. Неясни са причините защо лексемата *корем* (рус. *живот*, пол. *brzuch*) е от мъжки род, а *шкембе* (рус. *пузо*) от среден, след като на практика означават един и същи обект. В случая става въпрос за това, че при повечето наименования (с изключение на живите същества) категорията род е семантично немотивирана и безсъдържателна, остатък от по-ранния строеж на езиковата система, рефлекс от по-ранния етап на развитие на човешкия мироглед (Димитрова 2001: 28). Затова тя се отнася към фактите на езиковата техника, която е необходима за индивидуалното изразяване на отношението и намеренията на индивида към даден обект в конкретна ситуация. В подкрепа на това твърдение е фактът, че никой от носителите на даден език не осъзнава причините защо някои наименования на дървета (*дъб, клен, ясен – дуб, клён, ясен – dąb, klon, jesion* и др.) са от мъжки род, а други (*липа, бреза, върба – lipa, берёза, верба – lipa, brzoza, wierzba* и др.) от женски род, или защо освен думата *дърво – дерево – drzewo*, почти няма други обозначения на дървета от среден род (с изключение на лексемата *гинкго*, най-древното дърво – ср. р.). Това положение се потвърждава от редица други езици, в които на практика родът се е редуцирал (като английския например).

Забелязва се известна последователност в групирането на съществителните имена по родове в зависимост от тяхното значение. В трите езика към мъжкия род се отнасят названията на месеците, а към женския род спадат наименованията на сортовете ябълки. Имената от среден род, с някои изброени по-горе изключения, означават неживи обекти. Излиза, че наред с граматичната представа за рода в съзнанието ни живее реалната родова представа в зависимост от естествения пол на живите същества. Определено идеята за пола доминира при съществителните от женски род, докато мъжкият граматичен род изразява повече идеята за лице, отколкото за пол (например, думата *човек* има форма само за мъжки род, а означава

⁴ Примерът е заимстван от Ст. Димитрова (Димитрова и кол. 1997: 65).

лица и от двата пола). Разбира се, извън пределите на категорията лице, с родовите класове се съчетават и други значения, нямащи нищо общо с идеята за пола, а граматичната форма на рода може да има тънки семантични оттенъци, което се наблюдава предимно в руския и рядко в българския и полския език – родови колебания на думи с обща основа от типа *метод – метода, манер – манера, зал – зала*; пол. *rodzzynek – rodzynka*; бълг. *контур – контура* (рядко), *контрол – контрола* и др., които спадат към групата на т. нар. двуродови съществителни имена. Към нея принадлежат и някои умалителни собствени имена с окончание за мъжки род в руския език и за среден род в българския, но означаващи лица от женски пол (рус. *Верунчик, Дусик, Манёк*; бълг. *Ленчето, Елито, Герито* и др.), което от функционално гледище може да се тълкува като проява на родова хибридность: срвн. *Елито е заминала на море*.

Има известна истина в твърдението на проф. А. В. Миртов: „Ако граматичният род не се отъждествява с пола, трябва да признаем, че и при назоваването на неодушевени предмети граматичният род е не просто формална отживелица, а в основата си е живо и семантически неугасващо явление“ (цит. по Виноградов 1972: 60). В този кръг от разсъждения А. А. Потебня припомня, че „за това, дали родът има смисъл, съдим само тогава, когато мисълта може да се съсредоточи, т.е. в поетическите произведения“ (Потебня 1899: 616). За преводачите е много трудно, а понякога е практически невъзможно да предадат точния смисъл на едни и същи думи с различен граматичен род в отделните езици (срвн. бълг. *Луна* – ж. р.; пол. *Księżyc* – м. р.; нем. *der Mond* – м. р.). Ако за немското езиково съзнание образът на *Луната* е символ на мъжественост и сила, то българското го свързва с нежността и деликатността на жената. Затова в подобни случаи преводът е безсилен в предаването на истинското усещане на оригинала.

Излиза, че наличието в езика на такава граматична категория като рода до голяма степен предопределя начина на възприемане на действителността, влияе върху човешкия мироглед. В основата си човешката мисъл е универсално явление и мисловният процес протича идентично при всички хора, но отделни езикови факти могат да повлияят върху формирането на тяхното различно светоусещане в някои случаи – в поезията например образът на тъгуващия по далечната палма бор се свързва с образа на мъжа в езиците, в които лексемата бор е от м.р. (срв. бълг. *бор*; но рус. *сосна* – ж. р.).

НЕУСТОЙЧИВОСТ И НЕПОСЛЕДОВАТЕЛНОСТ НА СРЕДНИЯ ГРАМАТИЧЕН РОД – ТЕНДЕНЦИИ КЪМ НЕГОВОТО ОТСЛАБВАНЕ В СЛАВЯНСКИТЕ ЕЗИЦИ

При съпоставянето на трите езика прави впечатление, че употребата на мъжкия и женския род е по-активна, отколкото на средния. В действителност положението на средния род е своеобразно, тъй като съставът на думите от среден род постепенно се стеснява. Със средния род е свързана най-далечната ни представа за нелица (срв. *съществува, божество*), макар че го възприемаме в преносната му употреба за обща характеристика на живи същества от мъжки или женски пол (от типа *чудовище, страшили-*

ще, нищожество). Неустойчивото, междинно положение на средния род проличава най-вече в системата на склонение на имената (в руския и полския език). В единствено число формите за среден род, освен в именителен и винителен падеж, се изменят както формите за мъжки род, което подчертава близостта на средния род с групата на съществителните имена от мъжки род по признака неодоушевеност. Свообразието на формите на средния род проличава преди всичко тогава, когато при съчетаването им с други части на речта те функционират като определения (бълг. *гръмко ура; последно сбогом*; рус. *большое спасибо*; пол. *wielkie dzięki* и др.). Може да се стигне до извода, че се наблюдава тенденция към семантично обезличаване на средния род в славянските езици, което се дължи на общия процес на редуцирането му в редица индоевропейски и някои семитски езици. Тази тенденция не е еднозначна и праволинейна, по отношение на книжовния стил на славянските езици трябва да се вземе под внимание образуването на абстрактни отглаголни съществителни със суфикс **-ние, -ение, -ство** и др., които се явяват като компенсация на стесняването ѝ: рус. *горе-ние, стремление*; бълг. *съединение, обединение*; пол. *bieganie, pranie* и др. Явлението на обезличаване на средния род в българския, руския и полския език се доказва в следните случаи:

– безличните форми на глаголите в минало време съвпадат с формите за среден род – рус. *его знобило и ломало*; пол. *krećilo mi się w głowie; Zamarzło*;

– безличните форми на категорията за състояние (възникнали от страдателни причастия, прилагателни и наречия) съвпадат със съответните форми за среден род – рус. *ей душно, скучно, досадно*; бълг. *... и срамно, и мъчно, и болно му беше ...; Така му било писано*; пол. *Ciekawe, że się o tym mówi*;

– в съседство с безлични думи могат да стоят местоименни форми от среден род: бълг. *то, това, каквото – Това е то! Било, каквото било!*; рус. *это, оно (что) – и так оно и вышло, что не надо было беспокоиться*; пол. *to, to(co) – To się dopiero okazał!; tak się złożyło, że*;

– важно е обстоятелството, че едни от най-продуктивните наречия са завършващите на **-о, -е** – формално притежават морфемните показатели за среден род на съществителните имена, макар че категорията род, както е известно, е напълно чужда на наречията (също както и категориите падеж и число).

Положението на средния род е поредното доказателство за двойствения характер на категорията род.

ОСНОВНИ ФУНКЦИИ НА КАТЕГОРИЯТА РОД В СИСТЕМАТА НА ЕЗИКА

В лингвистичните изследвания се подчертава, че преди всичко родът има вътрешнотекстова функция – морфологичните му показатели сигнализират за синтактичните връзки между частите на изречението (между главните и подчинените именни части и между подлога в им. падеж и сказуемото). Морфологичните показатели на тези синтактични връзки са част от

глаголните окончания, както и флексите на прилагателните и числителните имена (срвн. *Граматика* 1984: 154; Ласковски 1974:117).

Номинативната функция на категорията род (посочването на естествения пол на десигната) се счита за второстепенна, тъй като се отнася само до живите същества. Основните показатели за сигнализирането на естествения пол са словообразователните афикси (например при образуването на формите за ж. р. на съществителни от м. р. от типа *студент – студентка* и др.). Връзката между граматичния и естествения род на живите същества обаче е много силна. Женският граматичен род за означаване на лица в повечето случаи съвпада с естествения (без изброените изключения на съществителни имена с морфологичен показател за ж. р. от типа *колега, скръндза* и др.). Мъжколичният род от своя страна обикновено се свързва с лицата от мъжки пол (с изключение на наименованията за социална, професионална или друга принадлежност от типа *инженер, критик* и др.). В полския език той оказва допълнително влияние върху означенията на животни от мъжки пол, а също върху голяма група наименования на явления и предмети, което се сигнализира от синкретизма на родително-винителните форми на подобни съществителни в ед. ч. (срвн. *mieś psa, zjeść ogórka, wugać zęba* и др.). Руският език е доказателство за това, че мъжкия род се явява изходна точка в образуването на родовите различия – в повечето случаи, ако основата или кореновата морфема на съществително, означаващо лице или предмет, завършва на твърд съгласен, то принадлежи към мъжкия род (включително абривиатури от типа *детмаг, колхоз* и др.), докато женският род се нуждае от допълнителни формални начини на граматично изразяване (окончание *-а*, мек съгласен с нулево окончание в им. падеж, суфикси *-ость, -изн(а)* и др. от типа *студентка, матъ, костъ, новизна*). Поради своята маркираност женският граматичен род с право се определя като по-силен, по-ярко изразен и подчертан в сравнение с немаркирания мъжки (Аксаков 1880: 52). Фактът, че мъжкия и женският род се сливат във формите на *-а* за означаване на лица от двата пола се оправдава с тяхната експресивност (в повечето случаи това са емоционално наситени прозвища, прякори, подчертаващи характера, качества, външния вид, състоянието: рус. *зевака, обѣдала, дурачина, скряга, пъянчуга, попрошайка, подлюка*).

Безспорно е, че родът на съществителните имена е синтактична категория (това се вижда във връзката им с други части на изречението като сказуемото и определението). От друга страна, родът се изразява от самите форми на съществителните, които с развитието си във времето все по-силно зависят от рода. Усилването на тази зависимост може да се нарече процес на морфологизация на рода (Куцала 1978: 178-182). Той протича в две посоки – едната е освобождаването на падежните форми от определени синтактични функции (уеднаквяване на формите на един и същи падеж във всичките му функции), а другата е увеличаване на употребата на т. нар. специализирани родови окончания. Родовото разграничаване в славянските езици най-ясно личи при онези форми, които изпълняват важни синтак-

тични функции (на подлог и на пряко допълнение). Най-често подлогът се намира в именителен, а прякото допълнение във винителен падеж и точно при тях родовото разграничаване е най-силно. За разлика от мъжкоекзистенциалния род при мъжколичния невинаги винителните форми в ед. ч. съвпадат с родителните (например съществителните на *-а* и *-о*: пол. tego *starostę*, *znanego Fredry*; срв. рус. этого *старосту*, известно *Мазену*), като показателите на рода са не окончанията на съществителните, а на поясняващите ги думи. В полския език показатели за родово разграничаване между мъжколичния и мъжкопредметния род на съществителните имена са, от една страна, окончанията им в именителен падеж в мн. ч. (*chłopi – snopy, doktorzy – traktory* и др.) с изключение на завършващите на мек съгласен (*rycerze – pancerze, stolarze – oltarze, goście – liście* и др.) и от друга страна, окончанията във винителен падеж в мн. ч. (*chłopów – snopy, stolarzy – oltarze, gości – liście*; срв. рус. им. *доктора* – вин. *докторов*, им. *гости* – вин. *гостей*, им./вин. *тракторы*, им./вин. *листы, листьа*). Следователно фактът, че в повечето случаи самите падежни окончания на съществителните имена са показатели за родово разграничаване независимо от окончанията на поясняващите ги думи, допуска възможността от синтактична родът да се превърне във флексивна категория.

ОСНОВНИ ИЗВОДИ ЗА СЪДЪРЖАНИЕТО И РОЛЯТА НА ГРАМАТИЧНАТА КАТЕГОРИЯ РОД ОТ НАПРАВЕНИЯ ОБЗОР

Многозначността и своеобразието на разглежданата категория се доказват с развитието ѝ в исторически план. Някои от промените са свързани още с най-стари епохи, а други са съвсем нови, едни от тях са незабележими, маргинални, други са основни, радикални. За ново явление например може да се счита разпадането на мъжкия род на мъжколичен, мъжкопредметен и мъжкоекзистенциален. В по-старите периоди на развитие родът се е характеризирал с относителна стабилност, но с течение на времето е започнал да се променя – и в трите езика се наблюдават качествени и количествени промени, преминаване от един род в друг, сливане или колебание на родовете и т.н. Макар и да не се отразяват върху цялостната система на езика, тези промени оказват влияние не само върху семантичната, но и върху граматичната структура на рода, стават причина за намаляването на неговата стабилност, а отслабването на родовите форми ги прави все по-мобилни. Под влияние на устната реч все повече се разширява групата на мъжкоекзистенциалния род в полския и руския език (синкретизмът на винително-родителните окончания в ед. ч.), в трите езика все повече се увеличава употребата на мъжкия род по отношение на социалната и професионална принадлежност на човека в обществото, а женският се попълва от експресивни наименования, изразяващи презрително-пренебрежителното отношение на говорещия към лица от двата пола. Положението на средния граматичен род става все по-нестабилно, макар това невинаги да се проявява на еднакви равнища в трите езика. В сравнение с мъжкия и женския, средният род е семантично и формално най-беден и

най-малко реален, с него се обозначават отвлечени, абстрактни понятия, той е признак за неопределеност и полова незрялост. Самото му наименование – *среден* род (нито мъжки, нито женски) носи известен негативизъм. В границите на съществителните имена средният род е запазил известна стабилност само в българския език – наименованията на малките на животните например са от среден род (*пиле, теле* и др.). Родовото разделение активно се проявява само в ед. ч., в мн. ч. граматичното разграничаване по род е заличено (окончанията за мн. ч. са характерни за всички родови форми). Подобни факти причиняват известно отслабване на цялата категория, а не само на отделни родови форми. Тази нестабилност доказва склонността на рода да се преоформя в хибридни граматически образувания и да изпълнява хибридни функции в системата на езика.

Родът е категория, която се е променяла във времето и продължава да се изменя, макар че нормите на езика действат като спирачка срещу стихийните процеси на езиково изменение. Истина е, че под влияние на живата разговорна реч измененията проникват в системата на езика и я променят, макар това да става бавно и продължително.

ЛИТЕРАТУРА

- Адам 1883:** L. Adam. *Du genre dans les diverses langues*. Paris, 1883.
- Аксаков 1880:** К. С. Аксаков. Опыт русской грамматики // *Полн. собр. соч.* Т. 3, ч. 2. Москва, 1880.
- Андрейчин 1953:** Л. Андрейчин. Граматиката като наука. Нейното минало и днешно състояние // *Български език*, 1953, 4, 293–308.
- Биндзайл 1838:** E. Bindseil. *Abhandlungen zur allgemeinen vergleichenden Sprachlehre*. Hamburg, 1838.
- Буслаев 1858:** Ф. Буслаев. *Историческая грамматика русского языка*. Т. 1. Москва, 1958.
- Вандриес 1968:** J. Vendryes. *Le langage. Introduction linguistique à l'histoire*. Paris, 1968.
- Виноградов 1972:** В. В. Виноградов. *Русский язык. Грамматическое учение о слове*. Издание второе. Москва, 1972.
- Волтер 1882:** Э. А. Вольтер. *Разыскания о грамматическом роде*. Спб., 1882.
- Голомб, Хайнц, Полянски 1968:** Z. Gołąb, A. Heinz, K. Polański. *Słownik terminologii językoznawczej*. Warszawa, 1968.
- Георгиев 1993:** Ст. Георгиев. *Българска морфология*. Велико Търново, 1993.
- Грамматика 1984:** *Gramatyka języka polskiego. T. II. Morfologia*. Warszawa, 1984.
- Де Куртене 1963:** Ян Бодуэн де Куртене. *Избранные работы по общему языкознанию*. Т. 1. Москва, 1963.
- Димитрова и кол. 1997:** Ст. Димитрова и кол. *Najnowsze dzieje języków słowińskich. Български език*. Сборник под ред. на Ст. Гайда. Opole, 1997.
- Димитрова 2001:** Ст. Димитрова, Сп. Злачева-Кондрашова. *Пособие по морфологии современного русского языка*. Пловдив, 2001.
- Димитрова 2005:** Ст. Димитрова. *Подлог, сказуемо, допълнение*. Велико Търново, 2005.

Докулил 1967: М. Докулил. К вопросу о морфологической категории // *Вопросы языкознания*, 1967, 6, с. 3–16.

Дуриданов 1978: Ив. Дуриданов. За логическата основа на граматическите категории // *Помагало по българска морфология. Имена*. Съст. П. Пашов. София, 1978, 23–35.

Дурново 1924: N. N. Durnovo. La catégorie du genre en russe moderne // *Revue des études slaves*, IV. Paris, 1924.

Звегинцев 1962: В. А. Звегинцев. *Очерки по общему языкознанию*. Изд. Моск. унив. Москва, 1962.

Иванова 1956: И. П. Иванова. К вопросу о типах грамматического значения // *Вестник Ленинградского университета №2. Серия истории, языка и литературы*. Вып. 1, 1956.

Йелмслев 1956: L. Hjelmslev. Animé et inanimé, personnel et non-personnel // *Travaux de l'Institut de linguistique. Fac. des Lettres del'Univ. de Paris*, I, 1956.

Йеспersen 1929: О. Jespersen. *The Philosophy of Grammar*. London, 1929.

Карпинская 1966: О. Г. Карпинская. Методы типологического описания славянских родовых систем. // *Лингвистические исследования по общей и славянской типологии*. Москва, 1966, с. 75–116.

Куцаров 1998: Ив. Куцаров. *Съвременен български език. Морфология*. София, 1998.

Куцала 1978: М. Kucala. *Rodzaj gramatyczny w historii polszczyzny*. Wrocław, Ossolineum, 1978.

Ласковски 1974: R. Laskowski. Rodzaj gramatyczny, struktura głęboka a zaimki osobowe // *Studia indoeuropejskie*. Wrocław, Ossolineum, 1974, 117–124.

Пешковски 1938: А. М. Пешковский. *Русский синтаксис в научном освещении*. Москва, 1938.

Попов, Ирикова 2003: П. Попов, Т. Ирикова. *Обща генетика*. Пловдив, 2003.

Потебня 1899: А. А. Потебня. *Из записок по русской грамматике*. Т. 3. Харьков, 1899.

Сосюр 1933: Ф. де Сосюр. *Курс общей лингвистики*. Москва, 1933.

Стоянов 1993: Ст. Стоянов. *Грамматика на българския книжовен език*. София, 1993.

Фортунатов 1956: *Избранные труды*. Т. 1. Москва, 1956.

Шчерба 1958: Л. В. Шчерба. *Избранные работы по языкознанию и фонетике*. Т. 1. Санкт Петербург, 1958.

Димана Иванова